

Koppándi Botond Péter

Liturgiai megújítási kísérletek az unitárius egyházban a 20. század elejétől napjainkig*

1. A kezdetek

Az unitárius egyház 20. századi liturgiája Ferencz József püspök istentiszteleti rendtartására épült, amelyet a főtanács 1904-ben fogadott el. A püspök életrajzát összefoglaló Gál Kelemtől tudjuk: ez az istentiszteleti reformjavaslat úgy született meg, hogy a Ferencz József által összeállított tervezetet előzetesen kiküldték az egyházköröknek, s az onnan érkező véleményeket is figyelembe véve szabták meg a hétköznapi, vasárnapi és ünnepi istentiszteletek liturgiáját az új istentiszteleti rendben.¹

A Ferencz József tollából származó *Unitárius kis tükör* című könyv részletesen ismerteti a nyilvános istentisztelet alkotóelemeit, illetve a keresztlés, a házasságmegáldás, a temetés, a konfirmáció, az úrvacsora, a lelkészbeiktatás, a templomszentelés, valamint a zsinati istentisztelet liturgiáit. Ebben az unitárius egyház történetét, hitelveit, egyházalkotmányát és szertartásait bemutató könyvében tisztázza, hogy „az unitárius egyház szertartásainak általános jellege az egyszerűség, s céljuk a kegyes és erkölcsös életet táplálni, a szellemi műveltséget előmozdítani”.² Innen tudjuk azt is, hogy

* Kállay Dezső tanár úrnak, kiváló tisztelettel és szeretettel és emlékezve arra, hogy tizenöt évvel ezelőtt, egy, az unitárius egyház liturgiáját összefoglaló előadásom végeztével – a novice-nak mindig jóleső dicsérő szavai után – a tapasztaltabb kolléga bölcsességével arra biztatott, hogy a kölcsönös megismerés jegyében gyakrabban fedjük fel egymás előtt felekezeti sajátosságainkat. Legyen ez a tanulmány ennek a kérésnek egyik megválaszolása, de elsősorban a köszöntés és a nagyrabecsülés kifejezése. Isten éltesse őt sokáig erőben, egészségben!

¹ Gál Kelemen: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora. Háromnegyedszázad az unitárius egyház életéből*. Az Unitárius Irodalmi Társaság Szakkönyvtára. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Kolozsvár 1936, 194.

² Ferencz József: *Unitárius kis tükör, vagyis az unitárius egyház története, hitelvei, egyházalkotmánya és szertartásai rövid foglalatlja*. NY. Stein J. M. Kir. Egyet. Nyomda, Kolozsvár 1875, 70. Megjegyezzük, hogy az unitárius egyházi nyelvezet nem használja a testvérfelekezeteknél

„[...] vasárnapokon és más innepnapokon az isteni tisztelet hasonlóképpen énekléssel kezdődik. Ezt követi az ima a Mi Atyánkkal. Azonban most a lelkész a szószékben marad s a szentírásból [sic!] kikeresi azt a helyet, mely beszédének alapjául szolgál. Ez idő alatt a gyülekezet egy e célra készített versszakot elénekel. Az ének bevégeztével a lelkész felhívja a gyülekezetét beszéde alapigéinek meghallgatására, mit rendesen kétszer olvas fel a szentírásból. Ekkor elmondja beszédét rendesen könyv nélkül. Beszéde után még egyszer Mi Atyánkot és egy rövid utóimát mond. Mire az isteni tiszteletet ismét közének zárja bé.”³

A rendtartás érdekessége az, hogy a záradékban kimondja: „e rendtől a helyi viszonyokhoz és körülményekhez képest eltérésre az eklézsia folyamodására a püspök engedélyt adhat”.⁴ Ezt a szabályzatot a főtanács némileg módosította 1911-ben, amikor elrendelte, hogy az anyaegyházközségeiben hétköznapokon istentisztelet tartandó minden reggel és legalább szombaton este; vasárnaponként délután, valamint az ünnepek első és második napján délután prédikáció, bibliamagyarázat is tartható, illetve hogy az ünnepek harmadnapján és újév, illetve áldozócsütörtök délutánján csak ének és ima mondandó.⁵

Az *Unitárius kis tükör* 1930-as, Vári Albert vallástanár által átdolgozott kiadásában a következőket olvashatjuk az unitárius egyház szertartásokkal kapcsolatos felfogásáról:

„Bár a keresztény anyaszentegyház lelki egyesület, azért mégsem nélkülözheti a külső formákat, amelyekben e világon minden élet megnyilatkozni szokott. Az unitárius egyház mint az egyetemes keresztény egyháznak egy része, szintén elismeri a külső szertartások szükségességét, amelyek által a hívek egyfelől kifejezést adnak vallásos érzelmeiknek, de másfelől azok gyakorlása által a kegyességet ébren tartják és ápolják. Azonban a szertartásoknak értéket csak abban az esetben tulajdonítanak, ha azok lélekből származnak, s nyomukban kegyes és Istennek tetsző élet fakad. A szertartások számát minden ok nélkül szaporítani nem tartják szükségesnek, nehogy azok a magasabb és szentebb dolgokról elvonják

ismeretes „kazuália” vagy „szimbolikus istentisztelet” kifejezéseket, hanem a keresztelést, a házasság megáldását és a temetést is szertartásnak nevezi.

³ Uo. 72.

⁴ Uo.

⁵ Gál Kelemen: *i. m.* 194.

a figyelmet és érdeklődést. Ebből a szempontból az unitárius szertartásokat inkább az egyszerűség jellemzi, mint a hatásra számító művészi törekvések.”⁶

Az *Unitárius kis tükör* alapján az is nyilvánvaló, hogy a 20. század első évtizedeiben a vasárnap délelőtti unitárius istentiszteletek rendje így nézett ki:⁷

1. Közös éneklés – *Invocatio* – felállva.
2. Derekas ének.
3. Ima.
4. „Úri ima”.
5. Ének (Köz-ének).
6. „Alapige”, amit kétszer olvas fel [a lelkész] a szentkönyvből.
7. Beszéd „rendesen, könyv nélkül”.
8. Úri ima.
9. Utóima.
10. Záróének.

A szerző összegzése szerint:

„Ezekből állanak az unitárius egyház szertartásai. Egyszerűek, mint maga a tan, melyet hirdet. S bár a külsőségeknek bizonyos határig maga is hódol s azokat a vallásosság fölébresztése és ápolása fontos tényezőinek ismeri el, mindazáltal főelvíl a szertartásuknál is Jézus tanításaiból kiindulva ezt tartja: »Az Isten lélek és akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják«.”⁸

A 20. század eleji állapotokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy bár úgy tűnt, hogy a Ferencz József-féle liturgia évtizedekre előre meghatározta az unitárius istentiszteleti és szertartási rendet, a korabeli egyházi gyűléseken mindegyre meg-megszóltalt egy-egy elégedetlenkedő hang, amely hol a keresztelési formula kérdéskörét feszegette, hol az áldozócsüörtök megünneplését kifogásolta, hol az ünnepek harmadnapjának eltörlését javasolta, mintegy előrevetítve, hogy a liturgiai reform az unitárius egyházban állandó napirenden lévő téma. Pedig Ferencz József már annak idején azt mond-

⁶ Ferencz József: *Unitárius kis tükör. Az Unitárius Egyház történelme, hitelvei, szertartásai és alkotmányja*. Átdolgozta Vári Albert vallásánár. Erzsébet Nyomdávalalat, Kolozsvár 1930, 123.

⁷ Uo. 124–125. A liturgia rendjét az eredeti formában, az akkori szóhasználatban közöljük.

⁸ Uo. 133.

ta, hogy ellenáll minden olyan reformtörekvésnek, ami az egyházra nézve káros lenne, és így próbálta nyugtatgatni a háborgókat:

„Általában ne ambicionálják lelkészeink magukat azzal, hogy unitárius vallásunk reformjára vannak hivatva, mert a mi unitárius vallásunk a józan ész bírálatát kiállja s a lelkiismeretet is megnyugtatja.”⁹

Ám szerencsére ő maga is korán belátta, hogy „a gondolatszabadságot nem lehet senkiben elfojtani”, s a gondolat szabadsága újabb és újabb reformtörekvésekhez vezetett.

2. Az első, reformot sürgető hangok

Mint általában történni szokott, a püspök és általában a kolozsvári egyházi központ által diktált istentiszteleti rendtartásnak nagyon hamar kritikusai is támadtak. Nem véletlen, hogy az újabb reformot sürgetők a lelkész kör tagjaiból kerültek ki, még pontosabban a székelykeresztúri lelkész körből, akik amúgy is kritikus hangokat ütöttek meg saját kiadású *Unitárius Egyház* című havilapjukban.¹⁰ Az is igaz, hogy Ürmösi József, egykori kiváló homoródszentpáli lelkész, gyakorlati teológus mérsékelt hangon szól, amikor az egyházi szertartásaink és istentiszteleti rendünk reformjának szükségességéről értekezik.¹¹ Mindjárt az elején tisztázza, hogy szándékában nem a mindenáron újítani akarás vezérli, hanem „az ellanyhult, meglankadott vallásos életnek újjáélesztésére való törekvés”.¹² Legfőbb motivációja az, hogy sokszor az a vád éri az unitárius istentiszteletet, hogy „ridegségig egyszerű”, „rendtartása, lefolyása passzív”. Ez sajnos igaz – mondja –, majd pedig hozza az érvelését:

⁹ Vö. Gál Kelemen: *i. m.* 196.

¹⁰ Az *Unitárius Egyház* című havilap a Székelykeresztúri Vidéki Unitárius Lelkész kör által 1905–1944 között több-kevesebb rendszerességgel kiadott egyháztársadalmi és iskolai lap volt, ahol igencsak éles kritikával szemlélték az egyházi élet minden vonatkozását. Vö. Muszka Ibolya: A magyar nyelvű unitárius sajtó 1861-től 1947-ig. In: *Keresztény Magvető* 99. (1993/3), (154–165) 160.

¹¹ Ürmösi az *Unitárius Egyház* hasábjain közölte folytatásokban az istentiszteleti és szertartási reformról szóló gondolatait. Vö. Ürmösi József: Egyházi szertartásaink reformja. In: *Unitárius Egyház* 18. (1925/2), (10–12); 1925/3, (19–20); (1925/4), (25–29); (1925/5), (37–38); (1925/6), (49–51); (1925/6) (59–61).

¹² Ürmösi József: *i. m.* (1925/2), 10.

„Hallgatóságunknak az egy éneklésen kívül semmi aktív szerepe nincs, hacsak a leülést, elszundítást, felállást nem tekintjük ilyennek. Még az éneklés sem aktív mindenki számára, mert vannak olyanok, kik nem tudnak énekelni, s vannak helyek, ahol kevesen énekelnek stb.”¹³

Tényfeltárását azzal zárja: „Ha »üres templomok« okai után kutatunk, ne felejtjük el e tényt is besorozni az okok közé.”¹⁴

A folytatásban közölt írásban a liturgiai elemekről, az unitárius templomok egyszerűségéről, a sajátos templomi rendtartásokról, az éneklésről és a templomi orgonákról, a kántorok szerepéről, illetve részletesen a kereszttelésről, a konfirmációról, valamint az esketésről és a temetésről értekezik. Tanulmányának talán legerősebb része az, amikor az istentisztelet céljáról értekezik, és ezt írja:

„A léleknek Istenhez oly módon való vágyódása, hogy a vágyak, az érzelmek a mindennapi megszokottságból úgy emelkedjenek ki, hogy a lélek a közösséget megszentelő áhítatban tudja érezni Isten jelenlétét, hogy még az olyanok is, kik talán megszokásból mennek oda, tudjanak megteljesedni a vallásos buzgóság ama teljességével, melyet a zsoltáríró így fejezett ki: »Jobb egy nap a te házában, mintsem ezer másutt.«”¹⁵

Szerinte minden istentiszteleti reform alapkérdése az kellene hogy legyen, hogy „vajon tudják-e a mi istentiszteleti szertartásaink e célt szolgálni úgy, ahogy kellene”.¹⁶

E megállapítások után sorra veszi a vasárnapi és ünnepi istentiszteletek liturgiai elemeit, azoknak mibenlétét és a szertartásokban betöltött szerepét elemzi, majd leírja saját javaslatait, amely szerint meg lehetne újítani a liturgiát. Például a vasárnapi istentisztelet rendjét így határozná meg:¹⁷

¹³ Ürmösi József: *i. m.* (1925/2), 10. A tanulmány végén ez a megjegyzés olvasható: „Fenti javaslatot a »marosvidéki unitár. lelkész kör« mint az általános lelkész körnek 1922. okt. 28-án, Kolozsvárt tartott gyűléséből kiküldött liturgiai bizottsága, f. év aug. 12-én Nyárádszeredában tartott értekezletén elfogadta és teljes egészében magáévá tette.” Aláírta: Halmágyi János esperes és Pap Gyula jegyző.

¹⁴ Uo. 10.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Ürmösi az ünnepi istentiszteletekkel kapcsolatban is megteszi javaslatait, de terjedelmi okokból ebben a tanulmányban csak a vasárnap délelőtti istentiszteletek liturgiáit mutatjuk be.

1. Kezdő ének – Invokáció.
2. Segítségül hívó ima – a gyülekezet által, fennhangon mondandó:
„Hálát adok neked jószágos Isten, hogy szent házadba bevezéreltél. Szenteld meg itteni jelenlétemet. Foglald el magadnak lelkemet, hogy vezéreljen ez óra lelki jóra s vihessen innen magammal benned való hitet, reményt, bizalmat, mindörökké, Ámen.”
3. Derekas ének.
4. Közének.
5. Prédikáció.
6. Miatyánk.
7. Hitvallás – fennhangon, a gyülekezet által mondva:
„Hiszek egy Istenben, mindenható atyánkban, mennynek földnek teremtőjében. Hiszek Jézus-Krisztusban. Hiszem a szentlelket. Hiszem a keresztény anyaszentegyházat. Hiszem a bűnöknek bocsánatját és az örökéletet.”
8. A lelkész megáldó szavai.
„Istenünknek megáldó szeretete, jósága, mely itt szent házában velünk volt, legyen veletek továbbra is az élet útjain. Legyetek ő tőle áldottak, mindörökké. Úgy legyen.”
 Erre mondja rá az egész gyülekezet: *Ámen.*
9. Záró ének.

A javaslaton az a törekvés érződik, hogy Ürmösi az „eddig hallgatólagos passzív mozdulatlanságából” próbálja kiemelni a gyülekezet tagjait, hogy „az istentiszteletben résztvevő aktív tagokká” legyenek. Gyakorlati megfontolásból kinyomtatná vagy az énekeskönyvbe fűzné, és a vallásoktatás részévé tenné az imákat. A hitvallás elmondását azért tartaná fontosnak, hogy az vésődjék be a hívek gondolatvilágába, és növekedjenek általa öntudatukban. A szertartások esetében is arra törekszik, hogy azok ünnepélyesek legyenek, ugyanis a hívek bevonásával elevenebbé kell tenni az egyházi életet.¹⁸

¹⁸ Például a keresztelessel kapcsolatban a francia református egyház szertartásrendjének alapján és Mitrovics Gyula *Liturgikájának* nyomán (Mitrovics Gyula: *Liturgika. A polgári házasság törvényei. Egyháziatlanság és üres templomok.* Mitrovics Gyula összegyűjtött papi dolgozatai. VII. Hegedüs és Sándor Könyvkiadóhivatala, Debrecen 1913, 3–234.), a keresztszülők-höz intézne kérdéseket, az alábbiak szerint: „Lelkés: *Miután ti ez ártatlan kis gyermeket azért hoztátok ide, hogy unitárius ker. anyaszentegyházunkba a keresztség által beavassuk, mint keresztszülők vállaltok-e kötelezettséget arra, hogy e növekedő gyermek lelki fejlődésére, vallásos nevelésére gon-*

Reformjavaslatai közzététele után ezzel az óhajjal fordul egyháza felé:

„Most már csak az volna kívánatos, hogy nyomdafestéket látva, ne maradna csak elolvasva, hanem a kritikai észrevételek lelkészközi, egyházköri gyűléseken indulnának meg azért, hogy a többség kifejlődött álláspontja alapján minél előbb beindítható lenne az intenzívebb vallásos élet!”¹⁹

Óhaja nem vált valósággá. Nem tudunk arról, hogy javaslatai teljes körű elfogadást nyertek volna. Tény, hogy írása előtt egy évvel, 1924-ben megjelent a Pálffi Márton főgimnáziumi tanár által átdolgozott, új énekeskönyv,²⁰ és ettől sokan azt remélték, hogy az új istentiszteleti rend is elkészül. De nem ez történt. A lelkészek egyházköri gyűléseken, műhelymunka keretében foglalkoztak a liturgiával, és ezekből a megbeszélésekből születtek meg a javaslatok, amelyek közül csak néhány kapott írásos formát. A reform még váratott magára.

3. „A törvényeket nem töröljük el, ellenkezőleg: bétöltjük.”

1926-ban Keresztesi Dénes szentgericei unitárius lelkész az egyetemes lelkész kör prédikációkat, előadásokat és a gyakorlati teológia tárgykörébe tartozó dolgozatokat közlő *Unitárius Szószék* folyóiratában közölt egy olyan írást, amelyben továbbgondolta az unitárius liturgia reformját. Mindjárt az elején leszögezi, hogy nem magánvéleményt fogalmaz meg, hanem a „marosvidéki unitárius lelkész kör” munkaértekezletein kikristályosodott véleményeket foglalja írásba, és azt is tisztázza, hogy nem újítani akarnak, hanem inkább „vissza akarnak térni a régi rendhez”, abból a parafrázált bibliai tanításból kiindulva, amely szerint „a törvényeket nem töröljük el, ellenkezőleg: bétöltjük”.²¹

dot viseltek? Ígértek-e? Felelet: Ígérjük. Lelkész: Átérezitek-e most e pillanatban, hogy egész életünk Jézus ezen két parancsolata szerint kell, hogy haladjon: »Szeressed Istent teljes szívedből, szeressed felebarátodat úgy, mint magadat?« Ha átérezitek, ígértek-e, hogy e kis gyermeket is erkölcsi fejlődésében eszerint fogjátok irányítani? Felelet: Ígérjük. Lelkész: Isten, mindnyájunk szerető atyja, adjon lelki erőt és készséget ez ígértek betöltésére!” Vö. Ürmösi József: i. m. (1925/5), (37–38) 38.

¹⁹ Ürmösi József: Egyházi szertartásaink reformja. In: *Unitárius Egyház* 18, (1925/6), (59–61) 61.

²⁰ Az énekeskönyvről lásd bővebben: Retkes Attila: Pálffi Márton és az 1924-es Unitárius Énekeskönyv. In: *Magyar Egyházzene* 21. (2013/2014) 21–28.

²¹ Keresztesi Dénes: Liturgiánk reformja. In: *Unitárius Szószék* 20. (1926/1–4), (141–151) 142.

Írása első része teológiai alapvetést tartalmaz. Beszél az istentisztelet mi-
benlétéről, majd ecseteli a változtatások szükségességét, és meggyőződéssel
hirdeti:

„[...] mikor mi reformot sürgetünk, akkor elsősorban bizonyos új lelki
reformációra gondolunk. [...] Tételként állítjuk fel: az istentiszteletbe
vigyünk be színt és őszinteséget, arra törekedve, hogy hitéletünk a maga
színes, mozgalmas életerős külső megnyilatkozásában is hű tükre legyen
Istenről és a világról alkotott, a tudomány által megerősített, tisztultabb
nézeteinknek.”²²

Figyelmeztetésként pedig ezt írja:

„Nem tévesztendő szem elől, hogy az istentisztelet nem öncél és nem ke-
gyelmi kérvény a legfelsőbb trónhoz, [hanem] az élet megjavítása, az em-
ber fölépítése [sic!] igazi eszménye. [...] A szentlélek templomáról, az
emberről van tehát szó, valahányszor a templomi szertartást végezzük.
Arról a hívő lélekről, ki Istent kereső és tisztelő áhíthatában, szent elragad-
tatásban foglya lesz a Krisztusnak s fáradhatatlan munkása az eszményi
szentháromság, a szép, jó és igaz örök istenországának.”²³

A többes szám első személyben előtárt liturgiai reformjavaslatainak másik
irányadó szempontját az „áhíthat fölébresztésében” jelöli meg, és rosszálló-
an állapítja meg, hogy a reformáció sajnos nem kedvezett a művészeteknek,
„a templomokból ugyanis száműzte a képeket, lebecsülte a zenét s az épí-
tészetben is megmaradt a rideg egyszerűségnél”.²⁴ Azt írja, hogy elérkezett
az ideje annak, hogy megszűnjék „a művészettel való ellenségeskedés”, és
újra teret kell engedni a szépérzéknek, amelynek majd biztosan az lesz a kö-
vetkezménye, hogy mélyíteni fogja a vallásosságot, és fokozza az áhíthatos
érzést. Kritikával illeti a templomi éneklést és zenét, illetve meg van győ-
ződve arról is, hogy a lelkészek felkészültsége is szerepet játszik az istentisz-
telet iránti érdeklődés lanyhulásában; és figyelmezteti mindazokat, akik az
istentisztelet reformjáról gondolkodnak:

„Ne feledjük, hogy saját magunk megreformálása nélkül veszedelmes ön-
csalás volna külső reformokról beszélni is. A haladó szónok nem elég-

²² Keresztesi Dénes: *i. m.* 142–143.

²³ Uo. 143.

²⁴ Uo.

szik meg bizonyos száraz erkölcsi oktatások nyújtásával, hiányos mértékű és kétes értékű vérszegény prédikációk leckeszerű felmondásával.”²⁵

Végül világossá teszi:

„[...] a felforgató forradalmár szerepétől távol, gyökeres újításra nem törekedtünk. A minden áron való újítás nem lehet célunk. A cél csak az, hogy »rend a lelke mindennek« jelszóval az idők folyamán kialakult régi gyakorlatot építőbbé és az eddiginél rendszeresebbé tegyük.”²⁶

Meggyőződéssel vallja, hogy nem az „ahány ház, annyi szokás” elvét kellene követni, hanem ellenkezőleg: egységes, kötött liturgiára kellene mindenkit rászoktatni. Érdekes módon ezt az elvet a „szabadelvűség törvényével” támasztja alá, és nagyon komolyan figyelmezteti saját korának lelkészeit:

„[...] ezt a szabadelvűséget pedig ne értelmezzük annyira szabadon, hogy modernsége törekedve félredobhatjuk a Bibliát s egyházi beszédünk motóját, akarom mondani, alapigéjét, a dekadens irodalom valamelyik gyöngye, akár Nietzsche egyik könyve fogja szolgáltatni. Vallásunk a Biblián, nevezetesen annak evangéliumi részén épült, s ezt a fundamentumot kikezdeni egyet jelentene a kereszténységhez való jogunk eljátszásával. A Bibliát ne sikkasszuk el, hanem állítsuk vissza méltó helyére, istentiszteleti rendtartásaink központjába.”²⁷

Ezek után az egyházkör lelkészeinek teljes javaslatát közli a hétköznapi, a vasárnap délelőtti és délutáni istentiszteletek rendjét, az ünnepi istentiszteletek felépítését, a nagypénteki és az úrvacsorás istentiszteletek rendjét illetően. Foglalkozik a kereszteléssel, a konfirmációval, az esketési szertartással, illetve a temetéssel. Ezekből most csak a vasárnap délelőtti istentisztelet liturgiáját emeljük ki:

1. Invokáció. (Felállva énekelendő.)	7. Közének.
2. Derekas ének.	8. Beszéd.
3. Bibliaolvasás.	9. Miatyánk.
4. Szóló- vagy karének.	10. Utóima.
5. Ima.	11. Megáldás.
6. Miatyánk.	12. Záróének.

²⁵ Keresztesi Dénes: *i. m.* 143.

²⁶ Uo. 144.

²⁷ Uo.

Végül pedig ismételten hangsúlyozza:

„[...] korántsem a mindenáron való újítás vágya vagy pláne felforgatási tendencia, hanem csak a célszerűség vezetett e tervezetben kontemplált módzatokra. Az a gondolat, hogy céltudatos, egységes rendszerrel eredményesebben munkálhatjuk hitéletünk fellendítését. Jelszavunk az apostol buzdítása: »Mindenek ékesen és szép renddel legyenek.«”²⁸

A kiegyensúlyozott hangvétellel megírt reformjavaslat elég széles körű támogatásra talált. Keresztesi fáradozását többen is méltatták, de igazi előrelépés nem történt a reformok terén. A vágyva vágyott reformok óhaja ugyan megvolt, de a gyakorlati kivitelezés még sokáig nem történt meg.

4. Liturgiát Nyugatról kölcsönözni?

Máthé Sándor újszékelyi lelkész *Liturgiánk reformja* című írása, amelyet az *Unitárius Szószék* közölt 1930-ban, érdekes színfoltja az unitárius liturgiai reformokról szóló értekezéseknek.²⁹ Egyrészt azért, mert bevezetésében egy rövid történeti összefoglalást olvasunk a megújulási folyamat részleteiről; másrészt azért, mert ő az első, aki meg van győződve arról, hogy a reform során nem szabad figyelmen kívül hagyni más protestáns egyházak már meglévő liturgiáit sem; harmadrészt azért is, mert megfontolandó javaslatként egy „Nyugatról” származó liturgiatervezetet, pontosabban Rudolf Ottó marburgi professzor szertartásrendjét tárja az egyház döntéshozói elé.

Máthé Sándor is teológiai megalapozással kezdi értekezését. Az őskeresztyének istentiszteletének bemutatása után az úrvacsora teológiai kérdéseit tárgyalja, majd a reformátorok istentisztelettel kapcsolatos felfogását ismergeti, kitérve a lutheránus és a református egyházak tanítására. Megállapítja, hogy az elmúlt évszázadok folyamán a keresztyén istentisztelet állandó változásokon ment keresztül, és ezt mindig a „kor szelleme” idézte elő. Ugyanakkor azt is megállapította, hogy bármilyen új formát is öltött az istentisztelet, az elődök „az Isten után vágyó lelkek az istentiszteleteken való aktív szerepléséről sohasem feledkeztek meg”.³⁰ Azt vallja, hogy ez az aktív szerepvállalás kellene hogy legyen minden reform kiindulási pontja.

²⁸ Keresztesi Dénes: *i. m.* 151.

²⁹ Máthé Sándor: *Liturgiánk reformja*. In: *Unitárius Szószék* 20. (1930/1) 52–63.

³⁰ Uo. 57.

Ezek után a klasszikus „mi a baj a liturgiával?” kérdést ekképpen válaszolja meg: „az istentisztelet ridegségig menő egyszerűsége, a művészet hiánya, a hívek passzivitása”.³¹ Nagyon kemény szavakat használ:

„A mai protestáns istentisztelet csődjét tulajdonképpen a protestáns igehirdetés csődje okozza. A liturgia reformálásánál legelső sorban is az igehirdetést, a szószéki beszédet kellene visszahelyeznünk az őt megillető helyre, s nem volna szabad sokszor még politikai mestervágásokra is felhasználni. Minden egyházi beszéd a teremtő, a megelevenítő életnek bizonyítéka kellene hogy legyen, s nem pedig szépen felcifrázott gondolat-tákolmány. Ennek pedig a legelső feltétele, hogy a protestáns papok ne csak theologusok legyenek, hanem prófétai lelkű igehirdetők, akik érzik és tudják, hogy Istent prédikálják.”³²

Ezért meg van győződve arról, hogy a liturgia megreformálásának tulajdonképpen a prédikálás megreformálásával kellene kezdődnie, és ez azért nehéz feladat, mert nem lehet elválasztani a lelkész személyiségétől. Tehát számára evidencia, hogy

„[...] az igehirdetésnek és a prédikálásnak megreformálásával együtt kellene, hogy járjon a papságnak igehirdetővé, prédikátorrá való nevelésének a megreformálása. Már pedig ez sokkal nehezebb feladat és munka, mint egy új liturgiának az összeállítása és bevezetése.”³³

A liturgia megreformálása azért is feltétlenül szükséges, mert valamelyest pótolni tudná azt az űrt, amit a prédikációk fogyatékosága okoz.

Nagyon szép gondolatokkal írja le, hogy szerinte mi kell hogy legyen az istentisztelet célja:

„Minden istentisztelet célja, hogy annak megszentelő áhítatában a küzdő, a szenvedő, a robotoló, az Isten után vágyó ember megtudja érezni az Isten lételetét és jelenlétét olyan formán, hogy még azok is, akik megszőkásból mennek oda, tudjanak megteljesedni a vallásos buzgóság ama teljességével, melynek birtokában érezni fogják az embernek Istenhez való viszonyát és közösségét. Ezen célnak pedig az istentisztelet csak akkor

³¹ Máthé Sándor: *i. m.* 58.

³² Uo.

³³ Uo. 58–59.

fog tudni megfelelni, ha a hívek benne nemcsak mint hallgatók vesznek részt, hanem mint aktív cselekvők is.”³⁴

Írása végén megpróbál választ adni arra a kérdésre, hogy milyen legyen „egy új, a mai kor unitárius szellemének is megfelelő liturgia”. Konkrét javaslatait így lehet összefoglalni: a hallgatók aktív cselekvőként vegyenek részt az istentiszteleten; az imádkozás és az egyházi beszéd legyen rövidebb; az istentiszteleti rendben kapjon helyet a bibliaolvasás és a „hitvallomás”, mégpedig reszponzorikus formában; szorgalmazni kell az éneklést, mert általa jobban be fognak kapcsolódni a hívek az istentiszteletbe.³⁵

Ezek után szabadkozik, hogy nem szándékozik teljes tervezetet benyújtani, és ezt azzal indokolja, hogy szerinte egy teljes reformtervezetet egy világiakból és felkészült lelkészekből álló testületnek kellene előkészítenie. Hogy ne maradjon senki hiányérzettel, azzal a kritikai megjegyzéssel teszi közzé a Rudolf Ottó marburgi professzor által összeállított tervezetet, hogy ő maga sem ért vele mindenben egyet, s a tervezetnek az a problémája, hogy az több vonatkozásban „nem számol a gyakorlati nehézségekkel, s sokkal több van benne a szobatudós elgondolásából, mint a gyakorlati ember tapasztalatából”.³⁶ Ennek ellenére hasznosnak tekinti a tervezet:

„[...] az egész liturgia a maga szépségében, vallásos elmélyedésében és művészi összeállításában mégis felénk tükrözi azt, hogy milyen szempontokat kell nekünk szem előtt tartani, amikor a liturgia reformjával akarunk foglalkozni.”³⁷

Rudolf Ottó tervezete így nézett ki:³⁸

1. Bevezető.
2. Közének.
3. Kyrie.

³⁴ Máthé Sándor: *i. m.* 59.

³⁵ Uo. 57–59.

³⁶ Uo. 60. Nem véletlen, hogy Máthé Sándor Rudolf Ottó marburgi professzor liturgiai tervezetét terjesztette a nyilvánosság elé, hiszen ő maga 1929-ben Marburgban tanult. Vö. Kovács Sándor: *A magyar unitárius peregrinatio academica vázlatos története 1848 után*. In: *Keresztény Magvető* 115. (2009), (561–587) 568.

³⁷ Máthé Sándor: *i. m.* 60.

³⁸ Otto, Rudolf – Mensching, Gustav: *Chorgebete für Kirche, Schule und Haus. Mit einem Nachtrag*. Aus der Welt der Religion 3. Walter de Gruyter, Berlin–Boston 1925. Reprint 2019.

4. A pap a következő szavakkal üdvözli a híveket az oltár előtt:
*„Dicsőség Istennek a magasságban. És béke a földön a jóakarátú embereknek.
 Az Úr legyen veletek és a lelketekkel.”*
5. Közös ima a 42. és 43. zsoltár szerint:
 Pap: *Mint a szarvas kívánczik a folyóvizekre,*
 Hívek: *Úgy kívánczik lelkem hozzád, óh Isten!*
 P: *Szomjúhozik lelkem Istenhez, az élő Istenhez.*
 H: *Mikor mehetek oda, hogy Isten arcát megláthassam.*
 P: *Az én könnyeim hullása az én eledelem éjjel és nappal.*
 H: *Mikor mindennap azt mondták nekem, „Hol van a te Istened”.*
 P: *Miért csüggedszél én lelkem és miért nyugtalanokod énbennem.*
 H: *Bízzál Istenben, mert még hálát adok én neki az ő orcájának szabadításáért.*
 P: *Küldd el világosságodat és igazságodat, hogy elvezessenek a szent hegyeidre és te házádba.*
 H: *Hadd menjek be Isten oltárához, az én vigasságom és örömem Istenéhez.*
Ámen.
6. Bibliaolvasás (Ószövetségből).
7. Ének.
8. Bibliaolvasás (Újszövetségből).
9. A hitvallomás, vagy a) az apostoli hitvallást énekelve, vagy b) a következőképpen olvasva:
Az Isten lélek. És akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják.
Az Isten világosság. És mi világosságban járunk, hogy közösségünk legyen egymással, az Atyával és az ő fiával. Jézus Krisztussal.
Mi hisszük és valljuk.
Az Isten erő: És akik az Úrban bíznak, erejük megújul, szárnyra kelnek, mint a sasok.
És a mi lelkünk bízik benne.
Az Isten szeretet. És aki szeret, az Istentől született és ismeri az Istent. És mi tudjuk, hogy mi a halálból az életbe megyünk át, mert mi szeretjük felebarátainkat.
Erősíts minket e hitben.
10. Közös ének.
11. Prédikáció.

12. Csöndes elmélkedés, amelyet orgona kísér. Ezalatt mindenki elmélkedve gondolkozik a prédikáció tartalmán.
13. Közös ének.
14. A gyülekezet adományának összegyűjtése, amelyet a pap a következő szavakkal köszön meg: *„Uram, fogadd kegyesen hálaánk áldozatát, amelyet mi a te tiszteletedre ide hoztunk.”*
15. Zsoltáréneklés. (E helyett lehet szóló-, karéneklés, vagy csak orgonajáték, esetleg zenekar).
16. Közös ima. Pl. Mt 6,19 alapján:
 Pap: *Ne gyűjtsétek magatoknak kincseket a földön.*
 Hívek: *Ahol a rozsda és a moly megemészti és a tolvajok kiássák és ellopják.*
 P: *Ha nem gyűjtsétek magatoknak kincseket a mennyben.*
 H: *Ahol sem a rozsda, sem a moly meg nem eszi, és ahol a tolvajok nem assák ki és nem lopják el.*
 P: *Mert ahol a ti szívetek van,*
 H: *Ott van a ti kincsetek is.*
 P: *A test lámpása a szem. Ha azért szemed tiszta, az egész tested világos lesz.*
 H: *Ha pedig szemed gonosz, úgy az egész tested sötét lesz.*
 P: *Ha ezért a benned levő világosság sötétség,*
 H: *Mekkora akkor a sötétség?!*
 P: *Senki sem szolgálhat két úrnak,*
 H: *Mert vagy az egyiket gyűlöli s a másikat szereti,*
 P: *Vagy az egyikhez ragaszkodik és a másikat megveti.*
 H: *Nem szolgálhattok Istennek és a Mammonnak.*
 P: *Amit akartok, hogy az emberek ti veletek cselekedjék, mindent ti is úgy cselekedjétek azokkal, Ámen.*
 H: *Mert ez a törvény és a próféták.*
17. Alkalmi ima, amelynek tartalmát mindenkor a prédikáció tartalma vagy annak a napnak a jelentősége adja meg. Erre az imára a gyülekezet énekekkel felel, körülbelül ezekkel a szavakkal:
Szent, szent, szent... Áldott legyen, aki ide jön! – Dicsőség a magasságban...
18. Kérő ima, amely után a csöndes ima következik, mialatt mindenki önmaga imádkozik.
19. Miatyánk, amelyet vagy a pap mond el, vagy a hívek énekelnek. Ha a pap mondja el, akkor a hívek egy dicsőítő éneket énekelnek utána.
20. Bezáró ima és áldás, amelyet a pap mond ilyenformán:

„Szenteld meg Uram a mi kimenetelünket. Őrizz meg Uram, hogy amikor a te házadat elhagyjuk, ne távozzunk el a te je lenlétedtől. Maradj velünk és engedd, hogy mi is veled maradjunk. Ámen.”

21. Kimenő ének.

Ebből a rendkívül újszerű, sok rezponzorikus elemet tartalmazó reformjavaslatból azonban semmi sem lett. Nem találjuk nyomait annak, hogy ez széles körű támogatottságot nyert volna, vagy hogy a lelkészek vagy netán a főtanács rábólintott volna az „importliturgiára”, még akkor is, ha az egy neves nyugati professzortól származott volna.

5. Tárgyalások, majd reformok

A 20. században talán senki sem foglalkozott olyan részletesen az unitárius szertartásokkal, mint Boros György püspökünk. Két éven át, 1932–1934 között tíz „közleményben” vette górcső alá a különböző liturgiai elemeket, illetve az egyházban meglévő vallási szokásokat. Az első cikk bevezető sorában ő maga mondja el, hogy tulajdonképpen a liturgiai reform gondolata vezette őt arra, hogy foglalkozzék a szertartásaink kialakulásával, a liturgia fejlődésével. Az önmagukban is értékes résztanulmányokban az istentisztelet mibenlétével, a keresztelés, az esketés és temetés szertartásával, az úrvacsora és a konfirmáció kérdéskörével foglalkozik, ugyanakkor tárgyalja a különböző templomi szokásokat, a gyülekezeti éneklést, a „pap- és mesterválasztást”, a lelkészszentelést, illetve az olyan különlegesebbnek is mondható kérdéseket, mint az öltözködés, a vasárnapi iskolázás vagy éppen a bérfizetés.

A liturgiai reform alakulásának szempontjából minket természetesen a folyamat rögzítése érdekel közelebbről. Boros György a már említett Keresztesi Dénes-féle reformjavaslatból indul ki. Ő is megismétli, hogy 1922-ben az Unitárius Lelkészkör kezdett foglalkozni a liturgia reformjával, és – nagyon helyesen – az egyház bizottságot hozott létre egy tervezet elkészítése érdekében. A tervezethez hozzászóltak az egyházkörök, a beérkezett véleményeket Keresztesi Dénes felhasználta, az elképzelést pedig egy bizottság vizsgálta át és módosította Ferencz József püspök elnöklete alatt, de sajnos a bizottság nem jutott végső megállapodásra.

Boros György már az első, bevezető közleményben megállapítja:

„A reformot akarók és a reformot vivők között gyakran abból származik ellentét, hogy valakinek a temperamentuma mérsékelt-e vagy nem. [...]

Mindig voltak haladni kívánók és voltak tartózkodók. A napi helyzet az utóbbiakat, a későbbi jövő az előbbieket igazolta. A külső egyház mindig conservatívnak, maradinak látszik, pedig egyes híveinek tekintélyes száma haladásra vágyik és azért harcol. Az a visszapillantás, melyben az unitárius hitnek a szertartásokban megnyilvánulását fogjuk feltárni, élénken igazolja a hiteszmének a hitformákkal való örökös harcát. Mi nagy örömmel foglalkozunk velők, mert minden változata élet jele és a külső környezet mutatója. De egyben föltárja a néplélek szerepét is. Mutatja a kölcsönös hatást. Mutatja különösen azt is, hogy népünk mennyire konzervatív.”³⁹

Boros György írásának talán legszebb része az, amiben az unitárius istentisztelet lényegét foglalja össze. Érdemesnek tartjuk teljes egészében idézni:

„Az unitárius kultusznak bevallott és gyakorolt feladata épp az volt, hogy a hívőt Istennek lélekben és igazságban megismeréséhez juttassa. A földöntúli, az örökélet boldogsága érdekelte, de nem izgatta, mert azt tanulta, hogy amilyen érdemeket szerez életében a földön, olyan jutalmat nyer Istentől a mennyben. Isten mint szerető édesanya egyben a kegyelem és megbocsátás Istene is. Bízni kellett az isteni kegyelemben is, mert Isten kegyes türelme, elnéző és megbocsátó atyai jósága nélkül nem következik be az a boldogság, melyet a tiszta szívűek látnak meg. Ott marad mindig egy sűrű fátyol a cselekedet elkövetése után s nem láthatja az atyai kéz helybenhagyó intését: »jól van jó és hű szolgám«. Az unitárius hívő boldogságához tartozott az istenházának gyakorlása (sic!), a szent jegyekkel élés, a mindennapi imádkozás s ezek mellett a szentkönyv olvasása. De ezeken kívül, sőt ezek felett, az istenháza védelme annyira hozzátartozott élete boldogságához, hogy semmi áldozatot nem tartott soknak.”⁴⁰

Érdemes megszívlelni Boros György vallomását is az unitárius istentiszteletről:

„A mi unitárius istentiszteletünk szertartása egyszerű és a lélek szükségéhez alkalmazott. Együtt örvendezünk, együtt adunk hálát, együtt sírunk Isten előtt embertársainkkal. Bizalom vezet Istenünk színe elébe, mert erős a hitünk; hogyha szívünket hozzá emeljük, ő meghallja szavun-

³⁹ Boros György: Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban. In: *Keresztény Magvető* 64. (1932/1), (30–38) 35–36.

⁴⁰ Uo. 37–38.

kat, megérezzi érzésünket. Ezért keressük az alkalmat, ezért hat ránk a felkelő és lemenő nap, a derült ég és a cikázó villám. Ezért örvendünk az ünneplő napoknak, mert imádságra vágyik szívünk, mert gondolatainkat el akarjuk mondani embertársaink, testvéreink előtt. Mert hallani akarjuk Isten igéjét, mert találkozni akarunk a jó Jézussal. Az ige magyarázása a rejtett kérdések fölfejtése, a vitatott tanok tisztázása, mind az istentisztelés körébe tartozik. De ide vágyik az életnek minden nagy kérdése, mert amily bizonyos, hogy Isten nélkül nem élhetünk, épp olyan bizonyos, hogy Isten gyermekei, az emberek, embertársaink élete hozzánk tartozik, s életünk csak úgy teljesen boldog, ha boldognak látunk magunk körül másokat.⁴¹

Miután Boros György ilyen részletekbe menően tárgyalja az istentisztelet mibenlétét, azt mondja, hogy az unitárius egyház hitéletét vizsgálva sok buzgósággal, megannyi töprengéssel, nagy élni és tenni akarással találkozott, látta megannyi tehetséges ember jóindulatú javaslatait, látta a velük szembeni ellenállást, a „hatósági rendelkezéseket” és az akadályoztatásokat, de a „haladni akarást” is; és erre a következtetésre jut:

„[...] még mindig megoldatlan lesz az a feladat, melyet »liturgiánk reformja« cím alatt ezelőtt jó néhány évvel megpendített egy pár lelkipásztorunk buzgósága. Az eddigi tanácskozások oly csekély módosítást jelöltek meg, hogy azt reformnak mondani alig lehetne.”⁴²

Ennek ellenére azt vallja, hogy amit a múlt beszél, az hasznunkra szolgálhat. Gyakorlati tanácsa az, hogy ki kellene bővíteni az istentisztelet liturgialis részét, hogy a gyülekezet tagjainak több szerepet kellene juttatni, mégpedig úgy, hogy szorgalmazni kell a templomi éneklést, illetve énekkarokat kellene megszervezni. Nyomatékosítja, hogy a keresztelest, a konfirmálást és az esketés szertartását a templomban kellene mindig tartani, mert azzal, hogy „ünnepélyessé tesszük”, „sokat nyerünk”. Legvégül pedig reménységét fejezi ki aziránt, hogy az „érdekelt pap és énekevezér afiai... új átgondolással, a mai élet szükségégeinek megfelelően” bővítik ki az eddigi terveket, kezdetét veszi egy „hivatalos tárgyalás”, és végre megszületik „egy szerencsés és kívánatos reform”.⁴³

⁴¹ Vö. Boros György: *Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban*, 83.

⁴² Uo. 139.

⁴³ Uo.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy bár Boros György hiánypótló munkát tett le az asztalra az unitárius liturgiai elemekkel, az istentisztelet mibenlétével, illetve a szertartások teológiai és gyakorlati tudnivalóival kapcsolatosan, írása inkább tényfeltárás volt, mintsem konkrét javaslat a liturgiai reformhoz, és inkább csak a „miben vagyunk most” állapotának a rögzítése, illetve annak az imperatívusznak a megfogalmazása, hogy tárgyalások révén konszenzusra kell jutni, és ezután kell egy mindenki által elfogadott reformot végbevinni. Ez azonban – mint látható – igen hosszú, időigényes munka. Jött a második világháború, majd az 1956-ot követő súlyos megtorlások időszaka, az egyháznak a túlélésre kellett berendezkednie. Reformokról szó sem lehetett.

6. Négy száz év utáni helyzetjelentés

A fenti megállapítás igazságát mi sem igazolja jobban, mint az, hogy a következő, liturgiával foglalkozó írás csak az unitárius egyház négyszáz éves jubileumát köszöntő kötetben jelent meg a jeles gyakorlati teológus, Gellérd Imre tollából.⁴⁴ Ez sem reformjavaslat, hanem inkább egy vázlatos liturgika-történet, illetve az istentisztelet teológiájával, a szertartások eszmei háttérével foglalkozó tanulmány, ami azonban hűen tükrözi az egyházban gyakorolt 20. század közepi liturgiai helyzetet. Gellérd a következő kérdésköröket tárgyalja: az unitárius istentisztelet és a szertartások célja, az unitárius szertartások alapelvei, a templom mint istentiszteleti hely művészettörténeti jelentősége, az istentiszteleti és szertartási tárgyak, az egyházi éneklés múltja és jelene. Az istentisztelettel kapcsolatban ezt rögzíti le:

„[...] alapelemei az ének, ima, bibliaolvasás és prédikáció. Mozzanatainak sorrendje megfelel a logika és a valláslélektan törvényeinek: kezdő-ének (állva), ülő vagy ún. derekas ének, ima, úri ima, közének, textus-olvasás, prédikáció, úri ima, záró ima, megáldás és ének.”⁴⁵

Leírja a keresztelest, az úrvacsorát, a konfirmációt, az esketést, a temetést és szertartásrendjüket is. Bár egyikről sem ír részletekbe menően, munkája mégis rendkívül fontos, mert általa betekintést nyerhetünk a 20. század kö-

⁴⁴ Vö. Gellérd Imre: Az unitárius egyház istentisztelete és szertartásai. In: *Négy száz év: 1568–1968. Emlékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négy századik évfordulója alkalmából*. Kolozsvár 1968, 48–62.

⁴⁵ Uo. 100.

zépének unitárius istentiszteleti rendjébe. Talán nem is gondolta, hogy sok évtizedes óhajt fogalmazott meg, amikor ezt írta:

„Az utóbbi évtizedekben többek részéről fejeződött ki az óhaj, hogy istentiszteletünk és szertartásaink revideálás alá vétessenek, utána pedig adassék ki az új ágendáskönyv. Sajnos ezek csak óhajtások maradtak, az új, a mai unitarizmusnak megfelelő ágendáskönyv összeállítása a jövő feladatát képezi.”⁴⁶

Az ágendáskönyv azonban nem készült el. Talán az új nemzedék előtt áll ez a feladat.

7. „Istentiszteletünk megújulásának útján”

1974-ben a *Keresztény Magvető* szerző nélkül közölte az *Istentiszteletünk megújulásának útján* című írást, amelyet minden bizonnyal a szerkesztők fogalmaztak meg, s amely igen érdekes információkat tartalmaz a liturgiai reform folyamatáról.⁴⁷ A szövegből kitűnik, hogy előző években az Egyházi Képviselő Tanács, illetve az úgynevezett Misszió Bizottság az istentiszteleti és szertartási reform megbeszélését jelölte ki az egyházkörökben tartott lelkeszi értekezletek témájául, és előadókat kértek fel az akkor létező négy egyházkörből, hogy ismertessék a kör területén gyakorlatban levő istentiszteleti rendeket és helyi szokásokat. A felkért előadók kérdőíveket küldtek a lelkészeknek, akiknek nemcsak válaszait összesítették, hanem javaslataikat is egybefésülték, és ezt tárták az Egyházi Képviselő Tanács elé.

Az egyházkörönkénti összesítések nagyon tanulságos megállapításokat tartalmaznak az utókor számára. A kolozs-tordai egyházkör megbízott előadója, Fazakas Ferenc tordai lelkész a következőképpen számol be a helyzetről:

„A vasárnapi istentiszteletek sorrendje az egyházkör területén egységes képet mutat. Az eltérések a megkezdés időpontjában, a gyülekezet istentisztelet előtti, alatti és utáni magatartásában mutatkoznak. [...] Feltétlenül kell, szükséges a reform, a változtatás, az egyöntetűség. Szabadelvűségünk e téren semmilyen akadályt nem jelent. Végso sorban a gondolat,

⁴⁶ Gellérd Imre: *i. m.* 91–92.

⁴⁷ Vö. Istentiszteletünk megújulásának útján. In: *Keresztény Magvető* 80. (1974/3), 170–173.

lelkiismeret, vallásszabadság nem összevisszaságot jelent. Egyöntetőség, meghatározott külső keret közt is lehet érvényesíteni ezen gondolatokat.”⁴⁸

Az egyházkör lelkészei javaslatokat is megfogalmaztak az istentiszteleti reform jegyében: az istentiszteleteinken több cselekvő részt kell biztosítani a gyülekezet tagjainak; egységessé kell tenni a liturgiát mindenütt; az istentiszteletet vezesse be egy előfohász; az úgynevezett „derekas” éneket mindenütt végig kell énekelni; a gyülekezet együtt és hangosan mondja a Miatyánkot a lelkéssel; a textusfelvétel szövege legyen egyöntetű stb.

A maros-küküllői egyházkör képviselőjében Simó Attila nyárádszentmártoni lelkész fogalmazott meg figyelemre méltó beszámolót, amely így kezdődik:

„Krizsa János püspök idejétől kezdve a ma is honos istentiszteleti forma – kezdőének, derekas ének, ima, Miatyánk, közének, alapige-olvasás, prédikáció, Miatyánk, utóima, záró ének – már kialakult. Ezen a törvényessé vált formán nem változtatott mind a mai napig semmi főtanácsi határozat. Ha az utolsó 110 évet nézzük, a maros-küküllői egyházkör területén az istentiszteleti rend lényegében azonos. Legfennebb a helyi szokások vagy lelkészek buzgósága adott hozzá vagy szépített rajta valamit.”⁴⁹

Az egyházkör javaslatai így foglalhatók össze: egységes szertartásrendre lenne szükség, és ehhez vagy vissza kellene állítani „a régit” (nem világos, hogy melyiket), vagy egészen újat kell alkotni, a lényeg pedig az egységesítés lenne; az istentiszteleten több cselekvési lehetőséget kell biztosítani a gyülekezeti tagoknak. Ezekhez egy figyelmeztetés is társul:

„[...] a réginél világosabbat, unitáriusabbat, jobbat kezdeményezni igen nehéz dolog. Vigyázzunk, ha a réginél különbet, értelmünkhöz, szívünkhöz közelebb állót nem alkothatunk, akkor ne romboljunk!”⁵⁰

A székelykeresztúr-udvarhelyi egyházkörben a felmérést és az összesítést Gellérd Imre siménfalvi lelkész végezte el. Álláspontjukat ekképpen összegezte:

⁴⁸ *Istentiszteletünk megújulásának útján*, 170.

⁴⁹ Uo. 171.

⁵⁰ Uo. 172.

„Nem a rend reformjára van szükség, hanem a tartalom reformjára. A lelkészeknek nagy többsége ezen a téren igen óvatosan mozog. Érezzük, hogy szükség volna valamit tenni, de nem vagyunk tisztában azzal, hogy mit és miként. Kialakult istentiszteleti rendünket, annak felépítését megbontani nem látom szükségesnek. Szükséges azonban azt egy kicsit több lélekkel feltölteni. Ahol zökkenőt érzünk, áthidalni; ahol merev vagy száraznak tűnik, ott újraszövegezni, vagy pár lelkes szóval ünnepélyesebbé tenni. Inkább díszíteni azt, ami van, mint a vajúdo hegyek hibájába esni.”⁵¹

Gellérd Imre ezután kategorizálja a lelkészeket, akik megállapítása szerint három csoportba sorolhatók: azok, akik semmilyen változást nem kívánnak; azok, akik ugyan tartózkodnak a reformoktól, de van egy-két jobbitó javaslatuk; illetve azok, akik azt képviselik, hogy kell a reform, de nem szabad mindent felforgatni, hanem legfeljebb csak néhány mozzanat hozzáadásával kellene korszerűbbé tenni az istentiszteletet.

Az egyházkör lelkészei az alábbi igényekben értettek egyet: a híveket aktívabban kellene bevonni az istentiszteletbe; az „érzelmi oldalt” erőteljesebben kellene kifejezésre juttatni; egységes istentiszteleti rendre lenne szükség; az istentiszteleten jobban ki kellene domborítani „az unitárius jelleget” stb. Mindezeket a következő konkrét javaslatokkal kívánják elérni: egy Miatyánk az addigi kettő helyett; az egyházi beszédet a fő ima elmondása kövesse; a hitvallás beiktatása, amelyet a gyülekezet közösen mondhat; közösen mondott ámen; csendes ima beiktatása; külön invokáció az istentisztelet elején; unitárius himnusz a záró ének után vagy helyett.

A sepsiszentgyörgyi egyházkör képviselője, Fülöp Árpád olthévízi lelkész összefoglalója szerint a vasárnapi és ünnepnap i istentiszteletek mozzanatai igen kevés eltéréssel azonosak az egyházkör területén, és bár nem kell elzárkózni mereven a formai változtatásoktól, valójában inkább tartalmi reformokra volna szükség:

„Mindig az volt az eszményi unitárius istentiszteleti szolgálat, amely a híveket eligazítva, megnyugtatta, felvilágosítva, felvillanyozva, megerősödve és felvértezve bocsátotta ki a templom falai közül egy heti távollétre, a földi élet küzdelmei közé. Ha istentiszteleteinket tartalmilag nem tudjuk megreformálni, a formai reformok bevezetése nem fog semmit érni.”⁵²

⁵¹ *Istentiszteletünk megújulásának útján*, 172.

⁵² Uo. 173.

Végül a szerkesztők az alábbi következtetést vonták le:

„Az összefoglaló előadások után a lelkészek mind a négy körben alaposan megtárgyalták istentiszteletünk jelenének, de főként jövőjének a kérdéseit. Mindenütt jelentkezett az igény, hogy alkossunk a mai kor vallásos emberének megfelelő, egységes formát, és tegyünk még nagyobb hangsúlyt a tartalmi megújulásra.”⁵³

Ez azonban továbbra is váratott magára, csak egy évtizeddel később történt valamilyen előrelépés.

8. Konkrét tervezet

Tizenegy évet kellett várni, míg az Egyházi Képviselő Tanács jóváhagyásával végre megjelenhetett az újnak mondott istentiszteleti és szertartási rend tervezete a *Keresztény Magvető* hasábjain.⁵⁴ A tervezetet most is a szerző vagy szerzők megjelölése nélkül közölték, de mivel a szerkesztőbizottságban benne volt Kovács Lajos püspök, Erdő János és Szabó Árpád teológiai professzorok, illetve András György és Szabó Dezső lelkészek, joggal feltételezhetjük, hogy a tervezet az ő munkájuk nyomán született meg.

A tervezet bevezetője, amely a vallás családokban betöltött szerepéről és az istentisztelet vallásos életre tett hatásáról szól, kissé prédikációízűre sikerült. Ezután világossá teszi a célt: a tervezet azért készült, hogy az új istentiszteleti rend közvetlenebbé, vonzóbbá és hatásosabbá tegye az istentiszteleteket. Kissé szabadkozva írják, hogy ez már egy régen esedékes változás, viszont fontos volt hitelvi és liturgiai szempontból is alapos elemzés alá vetni az istentiszteleti és a szertartási rendet. Háttérinformációként megjegyzik, hogy a Missziói Bizottság javaslata mellett figyelembe vették az egyházköri közgyűlések és a körök képviselői által megfogalmazott szempontokat és észrevételeket. Meggyőződéssel írták, hogy

„[...] istentiszteletünknek meg kell újulnia. Először tartalmában kell a hívő ember lelki igényeihez alkalmazkodnia és kérdéseire megnyugtató választ adnia. Ugyanakkor azonban nem hanyagolható el a forma sem, mint amely a közlés leghatásosabb eszköze.

⁵³ *Istentiszteletünk megújulásának útján*, 173.

⁵⁴ Vö. Unitárius istentiszteleti és szertartási rend (Tervezet). In: *Keresztény Magvető* 91. (1985/4), 209–226.

[...] Reméljük, hogy ezzel megtesszük az első lépést az istentiszteleti és szertartási rend egységesítése és korszerűsítése felé.”⁵⁵

A tervezet három nagy fejezetben foglalkozik külön az istentiszteletekkel és külön a szertartásokkal. Részletesen tárgyalja az istentiszteletek idejével, illetve rendjével kapcsolatos ajánlásokat, és nemcsak az istentiszteletek mozzanatait jeleníti meg, hanem magyarázatokat fűz a különböző liturgikus cselekményekhez is, és emellett sokszor elhanyagolt „részletkérdéseket” is pontosít: a szószékre a derekas ének végigéneklése után kell felmenni; a csendes ima maximum egy „Miatyánknyi” ideig tartson. A vasárnapi istentisztelet mellett az ünnepi, a hétköznapi és az esti istentiszteleteket is tárgyalja, és érdekes módon teret enged „a helyi szokásnak”, például az istentiszteleti idő megállapításánál.

A második fejezet a szertartásokkal foglalkozik: a kereszteléssel, a konfirmációval, az úrvacsorával, a házasság megáldásával, a házassági jubileummal és a temetéssel. Nemcsak szertartásrendet javasol, hanem a szertartásokkal kapcsolatos különböző szempontokra is felhívja a figyelmet. Leírja az adminisztratív tennivalókat, illetve egészen gyakorlatias útmutatásokat is, például arra nézve, hogy a kereszteléskor használatos kelyhet ki vigye be a templomba, mi legyen a kehelyben maradt vízzel stb.

A harmadik rész az úgynevezett „alkalmi” istentiszteleteket, a karácsony esti, a nagypénteki, az anyák napi, a reformáció napi, a halottak napi istentisztelet mutatja be. Idetartozik még a Dávid Ferenc-émlékistentisztelet, a jótévők istentisztelete, a szeretetvendégségi istentisztelet, illetve a lelkészavatás, a lelkész-, illetve püspökbeiktató, a lelkészkibücsűző, a templom-, harang-, orgona-, ház-, sír- és síremlékavatási istentiszteletek, és végül a főtanácsi, illetve zsinati istentiszteletek szertartásrendje is.

Egyértelműnek tűnik, hogy ez a szertartásrend volt az alapja annak a reformnak, amely végül az 1999-ben Vargyason tartott zsinaton véglegesült a jelenleg is érvényben lévő istentiszteleti és szertartási rendben. A tömördek háttérmunkával elkészült *Istentisztelet és szertartásrend* figyelembe veszi a különböző egyházi fórumokon megfogalmazott véleményeket és teológiai-lag megalapozott igényeket is.

⁵⁵ *Unitárius istentiszteleti és szertartási rend (Tervezet)*, 209.

9. Reformok, változtatások az 1999. évi vargyasi zsinaton

Kimondani is sok, de közel száz esztendő t kellett várni, míg a konkrét javaslatok nyomán valódi reform, tényleges változás történt az unitárius egyház liturgiájában. Ennek eredménye a ma is érvényben levő *Istentisztelet és szertartásrend*.⁵⁶ Elfogadását bizottsági munka előzte meg, s a bizottsági tagok által összeállított tervezetben különféle, eldöntésre váró változatok jelentek meg. A zsinati tagok kézfelemeléssel szavaztak e változatokról, ami módszertanilag eléggé kifogásolható. Így dőlt el például az is, hogy legyen-e csendes ima a liturgiában, vagy hogy az addigi két Miatyánk helyett egy hangozzék el az istentiszteleten stb.⁵⁷ Ennek ellenére megállapítható, hogy az új *Istentisztelet és szertartásrend* pozitív változásokat hozott, ugyanis tartalmazott néhány olyan újítást, ami már régóta közbeszéd tárgya volt. A sokat

⁵⁶ Az *Istentisztelet és szertartásrend* három részre osztva érhető el a Magyar Unitárius Egyház hivatalos weboldalán: *Istentisztelet; Szertartás; Alkalmi istentiszteletek*. Ld. <https://unitarius.org/istentisztelet/>; <https://unitarius.org/szertartas/>; <https://unitarius.org/alkalmi-istentisztelet/> (2024. febr. 21.).

⁵⁷ Szemtanúként éltem meg az eseményeket, és igencsak élénken emlékszem arra, hogy többen is kifogásolták ezt a módszertant, de az egyházi vezetés hajthatatlan maradt. Az akkori helyzetet jól szemlélteti, hogy az Egyházi Képviselő Tanács nem vette figyelembe „az ifjúság”, azaz néhány fiatal pályakezdő lelkész által kidolgozott, *Módosító javaslatok a Keresztény Magvető 1985. évi IV. lapszámában megjelent tervezethez* című beadványt, s így javaslataik nem kerültek a zsinat elé. Érdemesnek találtam rögzíteni a beadvány kísérő szövegét.

„Főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanács!

A bevezetendő egységes istentiszteleti és szertartási rendünk tartalmi és formai véleményeztetését célzó 1073/1998-as E. K. T.-körlevél válaszaként jelen irathoz mellékelve küldjük a *Keresztény Magvető* 1985. évi IV. számában megjelent tervezetre vonatkozó módosító indítványainkat. Javaslatcsomagunk kidolgozásában a következő személyek vettek részt: Czire Szabolcs sepsikőröspataki lelkész, Dimény József firtosmartonosi lelkész, Ferenczi Enikő sepsiszentgyörgyi vallásánárnő, Gyerő Dávid sepsiszentgyörgyi gyakorló segédlelkész, Koppándi Botond Péter torockószentgyörgyi gyakorló segédlelkész, Pop Mária szentivánlaborfalvi lelkész, Szabó László szindi gyakorló segédlelkész és Zsigmond Kinga Réka homoródszentpéteri lelkész.

Sepsikőröspatak, 1999. január 26.

A felsorolt javaslattevők nevében, tisztelettel: Czire Szabolcs segédlelkész, Szabó László gyakorló segédlelkész.

Köszönet Szabó László előadótanácsosnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a beadványt.

hangoztatott reformok közül megjelent benne a csendes ima, a két Miatyánk helyett egyet ír elő; illetve tartalmaz mindenkire érvényes szabályokat, ilyen például az, hogy a záróének alatt mindenki ül. Egyik nagy érdeme, hogy egységes liturgiai rendet szorgalmazott, egyértelműen lélektani megfontolások alapján áll, amennyiben az Istent kereső embernek a Teremtőhöz való közeledését, Istennel és a felebaráttal való találkozását, majd „a világba” való visszatérését hivatott kifejezni.

Néhány évig az egyházi közvélemény is viszonylagos meglepéssel viszonyult az új liturgikus rendhez, azt az egyházközségekben többnyire betartották, de azért az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a „helyi szokáshoz” való ragaszkodás inkább liturgiai fegyelmetlenséget szült nagyon sok helyen, és a kétezres évek második felében az egyházvezetés már alig kérte számon ezt a „helyi szokáshoz” való ragaszkodást.

10. Újabb reformigények

A hivatalos liturgiával párhuzamosan megjelent egy újabb igény a reformokra, és főleg a fiatalabb lelkészek, illetve az ifjúsági mozgalomban részt vevők kísérletezni kezdtek alternatív liturgiák kidolgozásával. Ezekben megjelentek a magyar unitárius szertartásrendben nem található, de például az amerikai testvérgyülekezetek liturgiáiból ismert mozzanatok, például a gyermagyújtás, az „örömök és bánatok” (“joys and concerns”) megnevezésű mozzanat, azaz a hívek vallomásra készítése, a reszponzorikus imák, a vezetett meditációk stb., s mindez gyakran „világi” könnyűzene egészíti ki.⁵⁸ Én magam is részt vettem egy ilyen, főleg teológiai hallgatókból és az Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet vezetőiből álló munkacsoport munkájában, és azzal a meggyőződéssel szerveztük több éven át a kolozsvári egyetemista ifjúságot megszólító, LángÓl nevű ifjúsági istentiszteleteket, hogy ott majd kikísérletezzük azt az „ideális” istentiszteleti formát, amellyel majd „az igazi” szertartásrendet is reformálni lehet. Viszont hamar be kellett látnunk, hogy igazán átütő változtatásokkal nem tudunk előállni, és az is világossá vált, hogy a nagy tömegeket vonzó, ám időnként inkább performanszhoz jobban hasonlító összejövetelek nem minden korosztályhoz szólnak. Olykor pedig be kellett ismernünk, hogy műfajilag sem mindig tettünk eleget az „istentisztelet” követelményeinek.

⁵⁸ Ezekről bővebben ld. Koppándi Botond Péter: Az ifjúsági istentisztelet és a benne rejlő lehetőségek. In: *Keresztény Magvető* 119. (2013/1), 3–26.

A reform iránti igény 2015-ben öltött intézményes formát, amikor megalakult a lelkészekből és a teológiai tanárokból álló Liturgiai Reform Munkacsoport,⁵⁹ amely a következő feladatokat tűzte ki maga elé: az unitárius liturgiák történetének a megismerése; a jelenkori egyház gyakorlatában használatos liturgiák, istentiszteleti és szertartásrendek feltérképezése, valamint értékelése; az unitárius liturgia teológiai megalapozása; liturgiai forrásanyagok gyűjteményének összeállítása; a liturgia zenei részének kiértékelése; az ifjúsági alternatív liturgiák hozadékának a vizsgálata. A munkacsoport javasolta még olyan konferenciák és lelkészi értekezletek szervezését, amelyek keretében meg lehet tárgyalni a liturgiai reform kérdéseit.⁶⁰

Következő lépésként a Liturgiai Reform Munkacsoport műhelymunkát szervezett Nagyajtán 2017. október 27-én, ahol előadások hangzottak el az unitárius és más felekezetek liturgiájával kapcsolatosan.⁶¹

Két évvel később, 2019-ben Székelykeresztúron az egyetemes lelkészi értekezlet járta körül az egyházunkban esedékes liturgiai megújulás lehetőségét. Székely Kinga-Réka előadótanácsos beszámolója alapján tudjuk, hogy négy kiscsoportban 89 lelkész mondta el a maga véleményét és meglátását a liturgiai megújulás témájában.⁶² Világossá vált, hogy bár bizonyos esetekben vannak homlokegyenest ellentétes vélemények a liturgiai megújulás tárgyában, nagy általánosságban az a közös vágy fogalmazódott meg, hogy a most érvényben levő liturgiai renden olyan módon kell változtatni, hogy

⁵⁹ A Liturgiai Reform Munkacsoport kijelölt tagjai: Rezi Elek, Székely Kinga-Réka, Lakatos Adél Csilla, Kovács Sándor, Rác Norbert Zsolt, Lakatos Sándor, Tódor Csaba, Török István, Szabó Előd, Csete Árpád, Koppándi Botond Péter. (Köszönet Székely Kinga-Réka előadótanácsosnak, aki az utóbbi évek reformmal kapcsolatos kronológiáját összeállította és rendelkezésemre bocsátotta.)

⁶⁰ Ennek eredménye lett 2016-ban az összevont lelkészi értekezlet Kovács Sándor teológiai tanár szervezésében, ahol szintén ő tartott előadást *Egységes volt-e valaha? Az unitárius liturgia rövid története* címmel; illetve ugyancsak Kovács Sándor szervezésében került sor 2016. június 23–24-én a „*Te Deum laudamus...*” *Teológia, liturgia és vallási élet Erdélyben a 18. század végéig* című konferenciára.

⁶¹ Nagyajtán a következő előadások hangzottak el: Kovács Sándor: *A Dávid Ferenc-kultusz kialakulása egyházunkban*; Rác Norbert Zsolt – Lakatos Sándor: *Alternatív, ifjúsági liturgiai törekvések a Magyar Unitárius Egyház két utóbbi évtizedében*; Török István: *Általános szempontok a liturgia megújulását/megújítását illetően*; Koppándi Botond Péter: *Liturgiai megújulási kísérletek a református és evangélikus hittestvéreinknél*.

⁶² Vö. Székely Kinga-Réka: *A Magyar Unitárius Egyház újabb kori liturgiai reformpróbálkozásainak kronológiája*. Kézirat.

a gyülekezet tagjai is megszólítva érezzék magukat benne, ugyanakkor teret kell adni a kortárs zenei ízlésnek, és a helyi szokásokat, valamint hagyományokat sem szabad elhanyagolni.

Végül a 2022. június 13–15-én Csehétfalván tartott lelkésztovábbképző központi témája is a liturgiai reform volt, ahol az előadások és a jelen levő lelkészek a szertartásrenddel kapcsolatos hittani, egyháztörténeti és gyakorlati teológiai kérdésekről értekeztek.⁶³

A munkálatok során az is világossá vált, hogy az istentiszteleti reform nem képzelhető el az énekeskönyv revideálása nélkül, ezért az Egyházi Képviselő Tanács Elnöksége 2022. december 13-ra egy újabb bizottságot hívott össze. A bizottság tagjainak az a feladata a meghívó szerint, hogy egy „új énekeskönyv szerkesztésének lehetőségeit járják körül”. A bizottsági ülésen az is világossá vált, hogy ez egy hosszú folyamat kezdete, amit nagyon körültekintően és komoly szakemberek bevonásával kell kezelni, és megfelelő alapozás után lehet elkezdni.⁶⁴

11. Következtetések

Az unitárius egyház huszadik századi, illetve huszonegyedik század eleji liturgiai reformtörekvéseit vizsgálva mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy „nincs új a nap alatt”, azaz a minden korban megfogalmazódó reformigények ugyanabból az igényből fakadnak: hogy istentiszteleteink minél jobban szolgálják a vallásos lélek Isten felé való közeledését. Az is látszik, hogy minden megvalósult reform egy igen hosszas folyamat eredménye. Az is egyértelmű, hogy bármely reform akkor fog széles körű támogatottságra találni, amikor nem egy szűk kör próbálja ráerőltetni a maga elképzelését a többségre, hanem akkor, amikor sok vélemény ütköztetéséből kristályosodik ki valamiféle konszenzus. És úgy tűnik, hogy a liturgiai reform szinte állandóan napirendi téma az unitárius egyházban.

Az elmúlt több mint száz esztendőre visszatekintve az is kiderül, hogy a reform iránti igényt mindig alapos helyzetfelmérés előzi meg: minden

⁶³ A lelkésztovábbképzőn a következő előadások hangzottak el a liturgiával kapcsolatban: Kovács Sándor: *Lelkészszentelés, oklevelek, esküszövegek*; Kovács Sándor: *Az unitárius úrvacsora és keresztség – kialakulás, deformáció*; Tódor Csaba: *Liturgia és hittan. Testvérek vagy távoli rokonok*; Koppándi Botond Péter: *Mi a baj az unitárius liturgiával? / Mi a jó az unitárius liturgiában?*

⁶⁴ Vö. Az Egyházi Képviselő Tanács 2023. március 17-i ülésének jegyzőkönyve. Iktatószám: 321/2023. (III. 20.)

korban az volt a gond, hogy az istentisztelet „ridegségig egyszerű”, benne a hívek passzívok, az éneklés nem minőségi, a lelkészek és kántorok felkészültsége kívánnivalót hagy maga után, a liturgia nem egységes, „ahány ház, annyi szokás” stb. Az is világos, hogy minden korban körülbelül ugyanaz a reformhoz való viszonyulás: mindig vannak olyanok, akik semmilyen változást nem akarnak, mert nekik az éppen érvényes liturgia felel meg; vannak olyanok, akik ugyan tartózkodnak a reformoktól, de van egy-két jobbító javaslatuk; és mindig vannak olyanok is, akik bár azt mondják, hogy szükséges a reform, de nem szabad mindent felforgatni, hanem legfeljebb csak egy-két liturgiai elem hozzáadásával kell „korszerűvé” tenni az istentiszteletet. Ezért a mindenkori istentiszteleti reformot szorgalmazóknak a következőket érdemes megtanulniuk az elődöktől:

- minden istentiszteleti reformot alapos helyzetfelméréssel kell kezdeni, megvizsgálva, hogy milyen istentiszteleti formák vannak gyakorlatban, s a „helyi szokások” címszó alatt milyen liturgiai mozzanatok élnek az egyházban;
- minden reformot teológiai megalapozással kell elkezdni, tehát világossá kell tenni, hogy mi az istentisztelet teológiai háttere, mi az istentisztelet célja, illetve hogy mi a szertartásokról való teológiai felfogás;
- tanulmányozni kell a szakirodalmat, meg kell nézni, hogy a neves elődök és a liturgikával foglalkozó kortárs szakemberek mit gondolnak az istentiszteletekről;
- széles körű konzultációt kell folytatni: a liturgiai kérdéseket a lelkészi értekezletek, továbbképzők, a gondnok-presbiteri találkozók központi témájává kell tenni, és megfelelő világi szakemberek bevonásával kell felülvizsgálni a jelenlegi liturgiai elemek szerepét és helyét;
- világossá kell tenni, hogy egy liturgiai reform nem mehet végbe „új, lelki reformáció” nélkül, és ez kéz a kézben jár a prédikálás megújításával, végső soron önmagunk reformációjával;
- a liturgiai reformnak az egyházzenei reformmal és az énekeskönyv reformjával együtt kell megtörténnie;
- az is megfontolandó, hogy esetleg nem is a „rend reformjára”, hanem a „tartalom reformjára” van szükség;
- meg kell ismerni a testvérfelekezetek által bejárat utat, meg kell nézni, hogy mit tanulhatunk tőlük, s esetleg azt is, hogy mit tanulhatunk anglicai vagy amerikai unitárius hitrokonainktól;

- el kell dönteni, hogy a liturgia egységesítés-e a cél, vagy alternatív szer-
tartásrendekben is gondolkodjunk;
- el kell dönteni, hogy a reform a gyökerekhez való visszatérést célozza
meg a valamikor gyakorolt liturgiák „feltámasztásával”, vagy pedig „tel-
jesen új” liturgiá(k)ban gondolkodunk.

Az ilyen és ehhez hasonló kérdések eldöntéséhez időre, megfontoltság-
ra, teológiai képzettségre és elhivatott egyházi emberekre van szükség. A li-
turgia az „egyház nyelve”, és mint ilyen, híven kell tükröznie teológiánkat,
felfogásunkat, életvitelünket, népi és felekezeti sajátosságainkat. Ezek pedig
olyan magasztos dolgok, hogy tudatosítanunk kell magunkban: „nem fogha-
tunk könnyelműen a húrok pengetéséhez”.

* * *

Liturgical Renewal Attempts in the Unitarian Church from the Early 20th Century to the Present

This research examines the liturgical reform efforts within the Unitarian Church
from the early 20th century to the present. An analysis of relevant literature reveals
a consistent call for renewal among ministers and parishioners, though translating
this desire into action is fraught with challenges. The study concludes by high-
lighting essential components of successful liturgical renewal to guide and moti-
vate those contemplating such changes.

Keywords: liturgical renewal, liturgical reform, renewal in the church, Unitarian
history, Unitarian liturgics.